

НОВА ІСТОРІЯ

**УДК 94 (477) "18/19": 378.18 (09)
ББК 63.3(2=Укр)5**

Марина Кругляк

Матеріальне становище студентів підросійської України (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті охарактеризовано матеріальне становище студентів підросійської України другої половини XIX – початку XX ст., визначено розмір і джерела наповнення їхнього звичайного бюджету. Акцентовано увагу на ролі заробітку як джерела студентського бюджету, розглянуто його види і труднощі пошуку. Проаналізовано місце держави, громадськості і закладів студентської взаємодопомоги у покращенні матеріального становища студентства.

Ключові слова: *студентство, бюджет, заробіток, стипендії, товариство допомоги, бюро праці.*

Матеріальне становище студентства здавна викликало неабиякий інтерес у дослідників. В першу чергу, через особливість студентства як соціальної групи, основним видом діяльності якої є не праця, а навчання. Між тим, пануюче в буденній свідомості уявлення про завжди „бідного” студента, що змушений поєднувати навчання із заробітком, аби звести кінці з кінцями, в дійсності часто виявляється хибним. Інше, накинуте на студентство ідеологічне кліше, про його виняткову „революційність”, спричинену в т. ч. погіршенням власного матеріального становища, а також єдність зі знедоленим експлуатованим робітничим класом, витворили цілий комплекс стереотипів, яких історична наука і досі прагне позбутися. Визначення розміру звичайного бюджету студентів другої половини XIX – початку XX ст., джерел та шляхів його наповнен-

© Кругляк М., 2011

Кругляк Марина Едуардівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри гуманітарних наук Житомирського державного технологічного університету.

ня, аналіз основної групи видатків дозволяє не лише охарактеризувати рівень добробуту студентства, а й, опосередковано, ступінь задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб інших верств суспільства підросійської України. З іншого боку, дана стаття тематично розширює коло досліджень в галузі соціальної історії та історії повсякденності.

Вагомість дослідження полягає також у тому, що дана тема досі не знайшла належного висвітлення у вітчизняній і зарубіжній історичній науці. Серед дореволюційних робіт науковців варто відзначити статтю Г. Гордона¹, в якій акцентовано увагу на важкому матеріальному забезпеченні студентства початку ХХ ст., визначено розмір бюджету, показано основні види студентського заробітку, а також розвідку з історії Новоросійського університету А. І. Маркевича², де ґрунтовно проаналізовано різні види державної і громадської допомоги молоді. У колективних монографіях радянських науковців з історії українських університетів³ увага зверталася на злиденне матеріальне становище студентства, створювався образ голодного, кинутого напризволяще інтелігента, змушеного уроками „за стіл і квартиру” підробляти, аби звести кінці з кінцями. Натомість роль державної, громадської і студентської допомоги значно применшувалася. Складалося враження, що студент сам-на сам протистояв навколишній дійсності. В дослідженнях сучасних українських науковців питання добробуту студентства досі не знайшло належного висвітлення. Вартими уваги є публікації київського історика В. Б. Молчанова, присвячені дослідженню життєвого рівня міського населення підросійської України⁴, а також розробки харківських науковців. Зокрема в колективній монографії з історії Харківського університету⁵, порівняно з радянськими часами, розставлено інші акценти, присвячено цілі розділи студентству, в яких проаналізовано складові бюджету, вказано способи заробітку. І все ж, неперевершеним знавцем історії російського студентства, зокрема його повсякденного життя, залишається московський професор А. Є. Іванов⁶.

Втім, попри наявну наукову літературу, проблема матеріального становища студентства підросійської України належним чином не розкрита в історичній науці, й дане

дослідження, по суті, є першою спробою її висвітлення. При написанні статті було використано архівні матеріали та публікації документів. До першої групи належать документи Центрального державного історичного архіву, м. Київ, Державних архівів м. Києва, Київської, Харківської, Одеської областей, філії Державного архіву Чернігівської області (м. Ніжин), матеріали Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) і Відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Другу групу джерел склали документи статистичного характеру (щорічні звіти навчальних закладів, благодійних організацій)⁷, матеріали конкретно-соціологічних досліджень (студентські переписи)⁸, документи особового походження⁹. Важливим джерелом дослідження є матеріали періодичної преси.

Метою статті є визначення рівня матеріального забезпечення студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. та динаміку його змін упродовж досліджуваного періоду, порівняння добробуту студентства різних навчальних закладів Російської імперії.

Характеристику рівня добробуту студентів слід розпочати зі з'ясування розміру їхнього середнього бюджету. Вперше в Російській імперії подібне обчислення здійснив ректор Київського університету М. Бунге, провівши анкетування серед студентства вузу 1872 р. Річну суму витрат молоді було визначено рівною 375 руб., які розподілялися наступним чином: квартира з прислугою – 80 руб., стіл – 72 руб., чай, цукор, булки – 48 руб., одяг – 66 руб., плата за навчання – 40 руб., книги та дрібні видатки – 45 руб., освітлення, прання білизни – 24 руб.¹⁰ Проаналізувавши отримані дані, М. Бунге виявив невідповідність вказаної цифри дійсності й виражував „дефіцит” бюджету студентів у 130 руб. на особу. Отже, реальний річний (доходний) бюджет студента 1872 р. складав 245 руб.¹¹

1880 р. М. Бунге здійснив ще одну спробу обрахування студентського бюджету. Для цього він скористався інформацією, наданою дванадцятьма незаможними студентами Київського університету. „... В нормальний бюджет видатків студента внесені тільки такі витрати, які складають необхідну умову

для стерпного матеріального існування й для користування необхідною навчальною допомогою. З нормального бюджету виключено все те, що може бути віднесене до примхи, але внесено все те, без чого невідворотні утиски, що відзиваються несприятливо на здоров'ї та заняттях", – писав М. Бунге. Видаткова частина бюджету склала 500 руб. на рік: квартира (з самоваром, прислугою, сплатою за переїзд з однієї квартири в іншу) – 96 руб.; стіл (дві страви, приготовлені зі свіжої провізії – обід) – 108 руб.; чай, цукор, булки (замість сніданка і вечері) – 60 руб.; одяг, білизна, взуття – 80 руб.; прання білизни – 20 руб.; освітлення – 16 руб.; книги, навчальні посібники – 30 руб.; різні дрібниці (лазня, стрижка, папір, чорнило, поштові видатки, тютюн, ліки) – 50 руб.; плата за слухання лекцій – 40 руб.¹² Безперечно, з погляду людини ХХІ ст. деякі необхідні для існування студента витрати здаються дивними, складається враження, що однією з причин студентської незаможності було неправильне використання коштів, невміння економити.

Студентство підросійської України за величиною річного бюджету умовно поділялося на три групи: 1) достатньо забезпечених, 2) забезпечених у межах мінімальної необхідності для існування, без підробляння на стороні, та 3) тих, що жили уроками, переписуванням лекцій, тобто незабезпечених. За даними М. Бунге, до третьої групи належало 60 % студентів, або тих, чий річний бюджет був меншим від 250 руб.¹³

Однією зі статей видатків студентів була плата за навчання. За Університетським статутом 1863 р. вона складала 40 руб. на рік¹⁴. За Статутом 1884 р. плату збільшили в середньому до 50 руб., крім того, 20 руб. треба було сплатити за державні іспити¹⁵. 1887 р. вартість навчання зросла до 87 руб., 1890 р. – 100 руб. на рік¹⁶. Розмір плати в спеціальних і недержавних вузах визначався їхніми статутами. Так, в Київському політехнічному інституті за рік сплачували 100 руб.¹⁷, у Харківському технологічному інституті – 50 руб.¹⁸ У вузах неурядової школи плата була різною: на Київських вищих жіночих курсах (ВЖК) на початку ХХ ст. вона становила 100 руб.¹⁹, вища жіноча медична освіта коштувала 200 руб. на рік²⁰. Отже, порівняно з 1870-ми рр. на початку ХХ ст. розмір плати за навчання зріс у 2,5–4 рази. Додамо, що рівень інфляції за час від обрахуван-

ня студентського бюджету 1872 р. до початку Першої світової війни складав 25 %²¹, отже, величина студентського бюджету повинна була знаходитися на рівні 39 руб. Прослідкуємо, як змінилося матеріальне становище студентства підросійської України на початку XX ст.

Перепис студентства Новоросійського університету 1903 р. показав зв'язок величини бюджету і фаху студента. Зокрема, юристи мали бюджет у 40 руб. на місяць, медики – 29 руб., математики – 27 руб.²² Київський квартирний перепис 1909 р. виявив залежність студентського бюджету від вартості житла. Взявши до уваги, що більшість студентів витратило на наймання приміщення щомісячно близько 9 руб. 87 коп. на особу, що складало 29–39 % їхнього бюджету²³, було визначено, що розмір місячного бюджету коливався від 24 руб. 68 коп. до 34 руб. На жаль, не маємо статистичної інформації щодо розміру бюджету курсисток. Зі спогадів слухачки Київських ВЖК початку XX ст. З. Тулуб дізнаємося, що найбагатшими були курсистки юридичного факультету, за національністю – переважно єврейки, за соціальним походженням – дочки великих комерсантів, фабрикантів, банкірів, адвокатів, лікарів. Якщо бюджет юристки складав в середньому 60–80 руб. на місяць, то слухачки філологічного чи математичного факультетів – лише 30–35 руб. Цього було недостатньо для проживання в Києві, і багато дівчат після запису на лекції від'їжджало додому й поверталось лише на сесію²⁴. Але те, що, порівняно зі студентством, зокрема спеціальних навчальних закладів, курсистки переважно були місцевими й жили з батьками, свідчить, що їхнє матеріальне становище було кращим.

Додаткові відомості про бюджет молоді дає перепис єврейського студентства Київського університету та політехнічного інституту (1909 р.). За розміром місячного бюджету респонденти розподілялися на такі групи: „незабезпечені” („неимущие”, ледь вистачає на півкімнати та обід) – до 15 руб., „незаможні” („недостаточные”) – 16–29 руб. (разом 35 % студентів), „середньо забезпечені” – 30–40 руб. (44,3 % студентів) та „забезпечені вище середнього” – 40–50 руб. і більше (20,7 % студентів), а загалом розмір середнього бюджету складав 34,8 руб. на місяць²⁵ На

жаль, єврейські переписи слугують єдиним джерелом, що містять інформацію про майнову диференціацію студентства підросійської України, а тому можемо лише приблизно визначити співвідношення між різними групами студентів за рівнем їхнього забезпечення, взявши до уваги заможність єврейського студентства. Між тим, виходить, що порівняно з 1872 р. частка незабезпеченого студентства скоротилася, натомість з'явився значний прошарок середньозабезпеченої молоді. Доведемо це на прикладі студентства інших вузів Російської імперії. Так, за переписом студентів Юр'євського університету 1907 р. „бідних” налічувалося 50,4 %, „середньозабезпечених” – 33 %, „заможних” – 13 %. У Томському університеті 1901 р. малозабезпечених було 52,2 %, середньозабезпечених – 42 %, багатих – 6 %. Значний відсоток „незабезпеченого” студентства у цих вузах можна пояснити достатньою присутністю в їхньому складі незаможних випускників духовних семінарій (39,6 % у Юр'єві). Значно більшою була доля заможного студентства в Петербурзі, де внаслідок промислового піднесення навчалася багато вихідців з торговельно-промислових кіл. 1912 р. у вузах Петербурга налічувалося 45 % „заможних”, 23,5 % „середньозабезпечених” та 30,7 % „нужденних” студентів. Так само недостатньо коректним є порівняння розміру середнього місячного бюджету російського столичного студента з провінційним, адже регіональні перепади цін на продукти харчування, житло й предмети першої необхідності суттєво відрізнялися. Так, якщо в Юр'єві середній місячний бюджет студента університету складав 20–30 руб., то в столиці він був би мінімальним. Серед студентів Петербурзького технологічного інституту „незабезпечені” (23,5 %) мали бюджет у 17–28 руб., „середньозабезпечені” (36,2 %) – 29–40 руб. і „заможні” (40 %) – 41–75 руб.²⁶

Наскільки великим був розмір студентського бюджету, переконаємося, порівнявши його з бюджетами працівників інтелектуальної праці. Так, 1910 р. річний бюджет народних учителів складав 363 руб., конторських службовців – 507 руб., робітників кваліфікованої праці – 537 руб., дрібних службовців на державній службі – 708 руб.²⁷

Аби мати уявлення про купівельну спроможність студентів, наведемо ціни на головні продукти харчування та промислові товари на початку XX ст. Так, кілограм свинини коштував 32 коп., яловичини – 34 коп., солоні риби – 45 коп., сала – 60 коп., ковбаси з шинки – 62 коп., сиру – 22 коп., цибулі – 5 коп., томатів – 14 коп., яблук, помаранчів – 1 коп., житнього хліба – 2 коп., булок – 17 коп., сотню курячих яєць продавали за 4 коп.²⁸ З промислових товарів: чоботи коштували 4–10 руб., парусинові брюки та сорочка – 1 руб., пошив костюму обходився у 16 руб. 75 коп., 10 кг вугілля – у 15 коп., 1 л гасу – 25 коп., 10 свічок – 2 коп.²⁹

Серед джерел формування бюджету виділимо допомогу батьків та близьких; держави та громадськості; студентську „самодопомогу” та заробіток³⁰.

Допомога батьків та близьких людей. Згідно з анкетною М. Бунге 1872 р. 15,5 % студентів жили з рідними або забезпечувалися ними житлом і харчуванням, а загалом 48 % опитаних отримували від батьків матеріальну допомогу, розмір якої коливався від 25 руб. до понад 300 руб. на рік. Умовно беручи за мінімально необхідну для проживання у Києві на рік суму в понад 250 руб., доходимо висновку, що лише близько чверті студентів з тих, що отримували з дому кошти, могли жити на них без пошуку заробітку³¹. З роками допомога батьків почала займати менше місця в бюджеті студента. За даними анкетування, здійсненого Товариством допомоги студентам Київського університету (1903 р.), матеріальну підтримку від рідних отримувала лише третина респондентів, розмір її дорівнював 3–20 руб. на місяць. Навпаки, молодь змушена була утримувати рідних³².

Державна допомога. Після ліквідації закладів закритого типу при університетах (1858–1860 рр.) допомога незабезпеченій молоді з боку вищих навчальних закладів мала такі складові: сума на утримання казенних стипендіатів; стипендії різних відомств і приватних осіб; звільнення від плати за навчання; надання одноразової допомоги, пільгового проїзду додому в канікулярний час. Розподіл цих благ перебував у компетенції інспекції, яка перетворювала їх на „винагороду за благонадійність” наближених студентів³³.

Казенні стипендії передбачалися штатом вищого навчального закладу, відпускалися з сум Державного казначейства й призначалися для незаможних студентів на основі представлення факультетів про їхнє успішне заняття науками та схвального відгуку проректора про поведінку³⁴. Казенними стипендіатами могли бути виключно особи християнського віросповідання; стипендії надавалися на рік, вступники були позбавлені такого права³⁵. Розмір стипендії дорівнював 300–360 руб. на рік. Їхня кількість у кожному вузі, окрім університетів, суворо дозувалася статутами. Зокрема, у Харківському технологічному й Київському політехнічному інститутах було по 50 казенних стипендій³⁶. Серед найбільш відомих виділимо: стипендії ім. св. Кирила та Мефодія у 240 руб., що сплачувалися з сум Міністерства народної освіти (МНО) студентам університетів, які займалися слов'янською філологією; „кавказькі стипендії” (для студентів родом з Кавказького краю) у 300 руб.; стипендії МНО у 300 руб.; стипендії для підготовки вчителів Південно-Західного краю Росії (250 руб.); казенні стипендії різних факультетів³⁷.

Приватні стипендії формувалися шляхом внесення у розпорядження вузу капіталу, з процентів якого сплачувалися кошти, або через надсилання відповідними установами певних сум. Значна їхня кількість була іменними. Іншу групу приватної допомоги складали стипендії, утворені з процентів від пожертвованих капіталів, якими утворювалися „спеціальні кошти” вузів. Це т. зв. приватні стипендії від службових місць та установ – губернських земств, органів міського самоврядування; стипендії уродженцям війська Донського, Кубанського козацького війська; станові стипендії; стипендії на кошти імператорського дому. Отримання цієї допомоги зобов'язувало стипендіата відпрацювати по закінченні навчання за призначенням у відповідних установах³⁸. З роками кількість приватних стипендій збільшувалася: у Новоросійському університеті у 1865 р. їх було 7 по 240 руб. на рік, 1883 р. – вже 40³⁹; у Харківському університеті 1908 р. було 78 іменних приватних стипендій та 9 приватних стипендій, що надсилалися різними особами і установами й видавалися з депозитів

університету⁴⁰, але багато з них залишалися незаміщеними через суворі вимоги, які висувалися до стипендіатів. Так, стипендія ім. дворянина Л. М. Янковського сплачувалася студентам Київського університету польського походження, римо-католицького віросповідання, відмінної поведінки й хороших успіхів у навчанні⁴¹.

Загалом у Російській імперії при 5 університетах було постійних 590 стипендій у розпорядженні МНО, 259 стипендій інших відомств, товариств та приватних осіб та 50 тимчасових стипендій, з яких 171 припадала на Харківський, а 110 на Київський університети. Інша річ, що розмір цієї допомоги був недостатнім. Протягом тривалого часу кількість коштів, що відпускалися державою на стипендії й допомогу, майже не змінювалася, натомість студентство чисельно зростало. 1895 р. стипендії отримували 17,5 % студентів Харківського університету, 1900 р. – 13 %, а 1915 р. – лише 4,5 %⁴².

Надання стипендій практикувалося й у недержавних вищих навчальних закладах. Так, на Київських ВЖК для незаможних слухачок, які успішно навчалися, було засновано приватні стипендії імені спадкоємця Цесаревича й Великого Князя Олексія Миколайовича; стипендію на відсотки з капіталу відставного підпоручика П. Купріянова⁴³. Окремі стипендії для сплати за навчання надавали Чернігівське, Бесарабське та Саратовське земства⁴⁴.

Іще однією формою допомоги нужденній молоді було відстрочення, зменшення наполовину чи звільнення від плати за навчання на рік, що здійснювалося за умови гарної поведінки „на основі свідоцтва про бідність та внаслідок задовільних занять науками”; у вступників додатково брався до уваги атестат або свідоцтво гімназії⁴⁵, тобто за результатами вступних випробувань студент з першого курсу міг бути звільненим від плати. Загальна кількість звільнених від плати за навчання регламентувалася статутами вузів: у Харківському технологічному інституті їх було не більше 50 осіб⁴⁵, у Київському політехнічному інституті – до половини студентів⁴⁷. Університетським статутом 1884 р. кількість таких студентів ставилася в залежність від наявних коштів, зокрема, за правилами Харківського університету їх не могло

бути більше 15 % від загальної чисельності студентства вузу. Тенденція до зниження норми звільнених від плати за навчання універсантів мала місце й на початку ХХ ст. 1911 р. у Новоросійському університеті звільнених від плати було 11,1 %, а в другій половині 1915 р. – лише 9,4 %⁴⁸. Процедура звільнення від плати застосовувалася й у закладах вищого неурядового сектору. Зокрема, на Київських ВЖК протягом 1878–1881 рр. не сплачувало за навчання 10 % слухачок⁴⁹.

Кошти, що залишалися після витрат на стипендії та звільнення від плати за навчання, йшли на надання одноразової допомоги незаможним студентам християнського віросповідання. Так, у Харківському технологічному інституті 1905 р. 110 студентів отримали одноразову допомогу: 37 осіб – по 62 руб. 50 коп., 56 – по 30 руб., 10 – по 25 руб., а 7 студентів – по 20 руб.⁵⁰ Ще одна форма допомоги молоді з боку вищої школи полягала у видачі квитків для пільгового проїзду додому в канікулярний час; нею користувалися найнужденніші, адже процедура здійснювалася за наявності свідоцтва про бідність⁵¹.

Найпростіші підрахунки свідчать, що значна частина студентства отримувала матеріальну допомогу від держави. Наприклад, у Харківському технологічному інституті в 1906 р. нею користувалося (разом зі звільненням від плати) 30 %, а з приватними стипендіями та виплатами – 34 % студентів⁵², у Київському університеті у 1902 р. – 54 %⁵³.

Громадську допомогу надавали товариства допомоги нужденним студентам та попечительства, які почали виникати 1870–1880-ті рр.; напередодні Першої світової війни подібні організації діяли в кожному вищому навчальному закладі підросійської України. Метою діяльності установ було надання нужденним студентам засобів до існування для закінчення навчання⁵⁴; правом на отримання допомоги користувалися найбідніші, а також студенти, що не отримували допомоги від навчального закладу й не були поміченими в порушенні правил. Діяльність товариств допомоги з роками зазнавала еволюції в дусі часу. Якщо спершу в їхні функції входило лише надання одноразової та постійної допомоги у вигляді позик⁵⁵, то вже на початку ХХ ст. товариства почали вживати заходів

зі здешевлення життя студентів, турботи про хворих на дому, відправлення їх у лікарні; пошуку роботи⁵⁶; нарешті, облаштування гуртожитку, їдальні, бібліотеки, споживацької лавки⁵⁷. Послугами подібних організацій користувалось понад 5 % студентів навчальних закладів⁵⁸.

Допомогу незаможній молоді прагнули надавати й студентські установи, бурхливий розвиток яких був пов'язаний зі здобутками Першої російської революції, т.зв. організації студентської „самопомоги”, що в своєму розвитку пройшли два етапи: 1) 60–90-ті рр. XIX ст. – зародження (поява земляцтв, бюро праці, кас, товариств взаємної допомоги, студентських їдалень) та 2) 1907–1917 рр. – розширення та виникнення нових організацій, подібних до установ кооперативного типу – споживацьких товариств, лавок, магазинів тощо⁵⁹.

Університетський Статут 1863 р. забороняв існування будь-яких студентських установ, в т. ч. кас та земляцтв. Останні все ж виникали нелегально, об'єднуючи студентів за місцем народження і навчання в гімназіях та семінаріях з метою надання моральної та матеріальної підтримки. Під час Першої російської революції земляцтва було дозволено оформити, й вони виконували свої функції до 1917 р. (земляцтва були відсутні у закритих закладах⁶⁰). Найважливішим обов'язком об'єднань було виявлення міри нужденності земляків, пошук і накопичення коштів для підживлення їхніх матеріальних ресурсів, надання моральної підтримки своїм одноплемінникам⁶¹.

Студентські кооперативні організації були ефективнішими від земляцтв, бо базувалися виключно на економічному чиннику. Їхня діяльність будувалась так, щоб вони були вигідними для середньостатистичного студента та повертали оборотний капітал з амортизаційним приростом, що йшов на потреби удосконалення і розвитку виробництва, оплату праці найманих робітників⁶². Серед студентських кооперативних організацій помітними були торгово-закупівельні товариства (магазини, лавки), які забезпечували студентів предметами першої необхідності за пільговими цінами; студентські їдальні; видавничо-книготорговельні підприємства, що торгували через власні книжкові склади курсами лекцій за доступними цінами.

І все ж, як би ефективно не працювали установи, що надавали студентську і громадську допомогу, якими б високими не були розміри допомоги батьків і держави, студентство, аби боротися за щоденне виживання, змушене було підробляти. За даними анкетування М. Бунге 1872 р., виключно за рахунок заробітку проживало 40 % київських студентів⁶³, серед клієнтів товариств допомоги таких було 57,7 %⁶⁴. З-поміж єврейського студентства м. Києва 1909 р. 63 % працювали, з них для 36,5 % заробіток був єдиним джерелом до існування⁶⁵. Зауважимо, що бюджет іудейського студентства зазвичай мав у своєму складі лише два джерела – допомога батьків та заробіток⁶⁶. Єврейські переписи студентства Києва та Одеси дають змогу визначити матеріальне становище курсисток. Так, лише 12,5 % слухачок вищих жіночих навчальних закладів Києва 1910 р. жили за рахунок заробітку, допомога батьків була єдиним джерелом існування для 71,2 % респонденток⁶⁷. На думку А. Є. Іванова, незначна залежність курсисток від заробітку може бути пояснена декількома чинниками, серед яких – достатнє матеріальне забезпечення дівчат (73,5 % респонденток походило з сімей підприємців великого й середнього рівня, службовців капіталістичних закладів, представників ліберальних професій) та близькість їх до рідної домівки⁶⁸.

Труднощі молоді у пошуку роботи мали дещо відмінний характер у 60–90-ті рр. ХІХ ст. та на початку ХХ ст. Складність першого етапу полягала у відсутності суттєвої громадської допомоги, адже в діяльності попечительств і товариств допомоги функції пошуку заробітку ще не стали домінуючими. Сучасники відзначали розпорошеність і роз'єднаність студентства, відсутність в його середовищі солідарності⁶⁹. Натомість на початку ХХ ст., коли в кожному вузі діяли бюро праці, високооплачуваний заробіток знайти було так само важко через значне зростання чисельності студентства, а, отже, і збільшення конкуренції.

Головним заробітком студента 1860-х рр. були т.зв. кондиції, або репетиторство. Найчастіше їх можна було знайти через посередників – факторів, які брали за допомогу в отриманні роботи певний відсоток від домовленої оплати праці. Так, у Києві на Хрещатику жила німкеня Фішер, яка утримувала

контору для поставки прислуги, гувернанток й рекомендувала студентів в аристократичні будинки⁷⁰. У кращому разі плата за роботу складала 5 руб. на місяць, часто студент погоджувався працювати „за квартиру та стіл”, не отримуючи грошей за витрачений час та підпорядковуючись правилам наймача (не приймати в себе товаришів, рідко виходити з дому, більше уваги приділяти учням⁷¹).

За даними анкети М. Бунге 1872 р., 48 % студентів заробляли на існування за рахунок уроків, отримуючи на місяць від 10 (36 %) до 25 руб. й більше (5 %). Взнявши за необхідну для проживання в Києві на місяць суму у 21–25 руб., вийде, що 87 % студентів не заробляли репетиторством на найнеобхідніше. Лише 28 % київських універсантів могли задовільно прожити на кошти, отримані від рідних й за рахунок репетиторства⁷². У своїх спогадах В. Чеважевський подавав розмір середнього заробітку за репетиторство. Порівняно із серединою століття, коли за урок сплачували 3–5 руб., у 1870-ті рр. його вартість зросла до 6–15 руб. на місяць. Аби забезпечити непогане існування, студентові необхідно було застатися 2–3 дрібними уроками у різних кінцях міста. Були, звісно, винятки, коли студенти заробляли за урок 1–2 руб. за годину або до 50 руб. на місяць, тоді їм доводилося ділитися роботою з товаришами⁷³. Підтверджує це сторонній слухач Харківського університету 1880-х рр. А. Ф. Селіванов: „Були студенти, які існували на кошти своїх товаришів. Допомога ця надавалася так сердечно, що студенту не важко було її прийняти. Ділилися останнім. Недостатньому студентові надавали уроки й заняття. Якось не було помітно нужденних...”⁷⁴.

Часто плата за урок не була дуже високою. М. Бунге 1872 р. вираховував, що в середньому київський студент заробляє 25,5 коп. за годину уроку⁷⁵. На початку XX ст. оплата студентської праці зросла до 45–47 коп.⁷⁶, хоча, в разі екстреної потреби в репетиторів, замовники сплачували й по 1 руб. за урок, а також погоджувалися, аби учень сам приходив до вчителя⁷⁷. В середньому ж студент витрачав на підробляння 2,5–3,5 години на день⁷⁸; одеський студентський перепис 1903 р. навіть фантастичну цифру: місцеві медики витрачали на заробіток 48 годин на тиждень⁷⁹!

Серед інших студентських спеціальностей можна виділити роботу писарями в економіях поміщиків і при судах, переписувачами лекцій та різних паперів й нот, роботу в газетах. Так, вартість переписування друкованого аркуша дорівнювала 1–2 руб. Важко було влаштуватися на посади прикажчиків й конторників – через переконаність наймачів у вільнодумстві молоді⁸⁰. Нерідко влітку студенти виїжджали на заробітки у села до поміщиків прилеглих губерній. Проте і тут ситуація складалася не завжди сприятливо. Так, зокрема, сталося зі студентом Київського університету 1860-х рр., який домовився з поміщиком упродовж літніх канікул підготувати його сина у другий клас гімназії за 50 руб. Мемуарист пише: „... Пов’язавши себе не легкими обставинами, я надав своїй голові найкаторжнішої роботи: хлопчик був дурний, ледачий, розбещений і, мучаючись з цим довбешкою, мені не раз доводилося проклинати в душі свою з ним зустріч. Важкі, дуже важкі здалися мені два місяці. Нарешті, канікули скінчилися.

...Наступного дня, прощаючись зі мною, поміщик зі словами: ось Ваше жалування, – подає мені декілька асигнацій. Перерахувавши їх і знайшовши лише 42 руб., я сказав про це поміщику.

– А дорогу Ви не рахуєте? Звідси 160 верст, та й звідти стільки ж, разом 320; рахуючи по 2 ½ коп. поверсних прогонів (Ви їхали і тепер їдете в компанії, отже, з Вас і половинна плата), вийде рівно 8 руб; 50 мінус 8 буде 42. Адже так, Федю? – додав він, звертаючись до мого вихованця.

– Так! – відповів я за Федю. Я боявся вже, аби у випадку його незнання, не вираховували – чого доброго – ще рублів вісім!⁸¹

Наприкінці XIX – на початку XX ст. невід’ємною складовою повсякденності студента стала боротьба зі зростаючим безробіттям. Найпростішим способом отримання заробітку було вивіщення оголошення в збірній студентській залі (безкоштовно) або розміщення його за окрему плату в газетах. Так, газета „Русь” друкувала три рядки оголошення за 25 коп. й брала 10 коп. за кожний додатковий рядок⁸².

За даними проведеного 1903 р. Товариством допомоги студентів Київського університету анкетування, лише 67 % молоді мало постійний заробіток, розмір якого коливався від 3 до 50 руб. 20 % опитаних не мали визначеного доходу, тобто жили за рахунок випадкових уроків, допомоги з дому, а більше – позик від товаришів. Спектр студентських професій початку XX ст. став набагато різноманітнішим: зустрічаємо хористів, агентів, акомпаніаторів, поденників, банщиків⁸³, виконавців в оркестрі кінематографа⁸⁴, малярів, теслів⁸⁵. Трудове бюро Товариства швидкої допомоги нужденним студентам у вищих навчальних закладах м. Києва станом на 1913 р. задовольнило 227 студентських прохань роботи, серед яких: уроки (189), переписування (12), рисувальні роботи й переклади (по 5), медичні роботи та агентура (по 4), твори (3), конторні роботи (2), робота гідом, кореспондентом, здійснення контролю (по 1)⁸⁶. Про труднощі пошуку заробітку студентами свідчить оголошення в Київському університеті 1908 р.: „Товариші, допоможіть! Декілька днів не їв. Все, що мав, розпродав. Дайте хоч якусь копійчану роботу. Можу малювати, креслити, переписувати, знайомити із фотографічною справою”⁸⁷. Втім, були випадки, коли до самих студентів зверталися із вигідною пропозицією працевлаштування. Так, у січні 1916 р. головний інженер трамваю звернувся в Харківський технологічний інститут з пропозицією до студентів працювати кондукторами й вагоновожатими. Дана звістка викликала ажіотаж, й зі 100 бажаючих 30 було прийнято одразу. Подібний інтерес можна пояснити високою оплатою праці: за 8-годинну добову зміну сплачували 51 руб. на місяць, а за нічний і ранковий рух давали по 1,5 руб. за кожне чергування⁸⁸.

Інтелектуальний характер підробітку був характерним для вихованців закритих закладів і курсисток. Так, вихованці Ніжинського історико-філологічного інституту давали уроки у приватних будинках у вільний від занять час (14.00 до 18.00), з попереднього дозволу навчального керівництва⁸⁹. Курсистки давали уроки, брали переписку документів, працювали на вечірніх змінах у бібліотеках при ВЖК⁹⁰.

Розширення спектру студентських професій, порівняно з другою половиною XIX ст., пояснюється не лише зростанням чисельності студентства й, отже, конкуренції на ринку праці, а й збільшенням студентських спеціальностей унаслідок появи закладів вищої спеціальної освіти. Звісно, якщо університет найчастіше пропонував інтелектуальні послуги, то студент-політехнік априорі міг виконувати більше робіт, в т. ч. й фізичного характеру.

Ускладнював ситуацію з отриманням роботи нагляд з боку університетської та загальної поліції, адже зайняти вакантну посаду репетитора можна було тільки після їхнього офіційного дозволу. У випадку згоди прохач отримував формене свідоцтво з визначеним терміном дії⁹¹.

І все ж, часто студенти змушені були звертатися до закладів громадської і студентської допомоги. Функція допомоги студентам у пошуку заробітку була притаманна товариствам допомоги нужденним студентам на початку XX ст. Показовим є діяльність подібної установи при Київському політехнічному інституті, при якій 1908 р. було відкрито бюро праці, яке, за задумом його засновників, „не має переслідувати жодних цілей зиску і не бути джерелом прибутку”, виконуючи посередницькі функції⁹². За 1908–1912 рр. через бюро було надано 777 робіт, або в середньому 58 руб. 48 коп. заробітку для 155 осіб на рік. Витрати бюро на кожну отриману роботу складали 6 руб. 10 коп. За висловом Голови Комітету Товариства допомоги нужденним студентам КПП О. Мікуліна, витрати на бюро кожного рубля надавали потребувачим студентам в десять разів більшу допомогу, ніж безпосередня видача того ж рубля на руки⁹³.

Варто зупинитися на діяльності студентського бюро праці, зокрема відкритого у грудні 1899 р. при Харківському університеті. У перший рік діяльності заяв із пропозицією праці надійшло 515, а заяв попиту на працю з боку громадськості – 233, тобто 47 % від пропозиції. Угод же було укладено лише 117 зі 122 студентами, тобто 50 % загальної кількості пропозиції громадськості та 23 % пропозиції студентів. Серед пропонованої студентам роботи переважали уроки та репетиції (80 %), але молодь погоджувалася на них тільки у 47 % випадків. Причинами невисокої ефективності бюро праці

були: протиріччя між попитом та пропозицією (письмові та канцелярські роботи, медичні та літературні заняття, що переважали серед студентської пропозиції, не мали попиту серед роботодавців, які бажали найняти на роботу репетиторів та перекладачів з іноземних мов); невизначеність розміру плати за урок з боку наймача (53 % серед відхилених уроків), який у такий спосіб прагнув примусити студента погодитися на вкрай низьку оплату своєї праці; великі відстані до місця роботи; висока вимогливість до студента з боку наймача (бажання мати репетитора визначеного віросповідання, факультету, курсу). За свою вчительську працю студенти отримували у Харкові (61 % укладених угод) в середньому 15 руб. на місяць, були угоди, укладені за умови погодинних уроків (75 коп. – 1 руб.), за „стіл і квартиру”, тільки за „квартиру” (13 %), без зазначення ціни. Вартість репетиторської роботи за межами Харкова коливалася від 20 до 100 руб. на місяць при повному утриманні, в середньому складаючи 45 руб. Проте студентство неохоче погоджувалося на таку роботу, адже угода мала довгостроковий характер і передбачала припинення навчання. Виконання інших видів роботи оплачувалося 12 руб. на місяць⁹⁴.

Отримання роботи в бюро здійснювалося відповідно до міри нужденності студентів, які були поділені на 3 групи. Втім, подеколи робилися винятки. На загальних зборах членів бюро від 18 лютого 1910 р. було вирішено розподіляти деякі відповідальні уроки, послуговуючись виключно ступенем підготовки. Такий принцип було втілено в життя, коли на прохання професора Репрева, що особисто звернувся до голови бюро, аби той надав йому надійну людину для підготовки його дочки з математики за 8-ий клас, роботу отримав не студент Бойко, який стояв першим у черзі за мірою нужденності, а зовсім інша людина. Брати участь у роботі бюро мали право лише дійсні студенти університету, що не завжди виконувалося. Серед членів харківського бюро праці до 1911/1912 навчального року можна зустріти вільнослухачів⁹⁵, курсисток, випускниць жіночих гімназій⁹⁶.

Однією з проблем діяльності бюро праці була нефаховість студентів з обраного предмета. Так, харківський університет Бойко був невідповідним до

викладання програми з математики та фізики за 8 клас, на що надійшла скарга від роботодавця, студенту Адаш'янцу було відмовлено в уроках через кавказький акцент⁹⁷. Серед форм контролю за виконанням студентами роботи з боку бюро були: введення посади платного контролера, який перевіряв знання студентів⁹⁸; призначення комісії з членів Правління бюро для виявлення непрофесіоналізму студента, на якого надходила скарга; опитування роботодавця. Студенти, що не виконували роботи, тимчасово виключалися з членства в організації⁹⁹. Ефективність допомоги студентам, наданої бюро праці, знижувалася через гостру конкуренцію з боку подібних установ різних навчальних закладів, чим користувалися роботодавці. Так, Правління бюро праці при Харківському університеті дозволило своїм членам підвищувати ціни на уроки, у випадку ж незгоди роботодавця наказувало погоджуватися за визначену ним у бюро попередню плату¹⁰⁰.

Функції допомоги нужденним студентам у пошуку роботи були притаманні й іншим організаціям студентської „самодопомоги”. Зокрема, профспілка студентів-медиків Харківського університету, що виникла 1905 р., через бюро праці пропонувало своїм клієнтам студентів, що здійснювали догляд за хворими, робили масаж, щеплення, перев'язки¹⁰¹. Вищими організаційними формами студентської „самодопомоги” були кредитно-грошові кооперативи (каси, товариства допомоги нужденним студентам). Їхній капітал призначався для надання допомоги шляхом підпроцентних позичок, одноразової і постійної грошової допомоги, плати за навчання, надання одягу, медичного обслуговування хворих, організації гуртожитків, їдалень, споживчих лавок. Оборотний капітал накопичувався від доходів діючих при касах кооперативних підприємств – чайних, бюро праці, позичкових, видавничих, бібліотечних комісій¹⁰². Характерним є приклад каси „Братська допомога” студентів-поляків КПІ, яка також здійснювала пошук уроків. При влаштуванні на роботу за допомогою каси студент відраховував 10 % свого заробітку першого місяця на розвиток діяльності установи¹⁰³.

Організації товариської фінансової взаємодопомоги трансформувалися в інші форми матеріально-побутової солідарності. Так, 1909 р. виникло Товариство швидкої допомоги нужденним студентам вищих навчальних закладів м. Києва, головною функцією якого спершу було оперативне надання позичок нужденним студентам. Після ліквідації ряду економічних організацій товариство змінило характер діяльності, спрямувавши зусилля на влаштування трудового та квартирного бюро (1913 р.), здійснюючи посередницькі функції з пошуку житла і праці безоплатно¹⁰⁴, організацію бібліотеки підручників, лікарської амбулаторії¹⁰⁵. Діяльність трудового бюро з 1914 р. базувалася на принципі нужденності шляхом поділу клієнтів на три категорії: надто нужденних, що не мали визначеного місячного бюджету або розмір якого не перевищував 10 руб. (отримували роботу в першу чергу в порядку запису); тих, чий бюджет дорівнював 10–20 руб., та тих, у кого він був понад 20 руб. Ефективність роботи бюро праці була високою. За 1914 рік з 551 пропозиції праці було задоволено 280. З клієнтів установи, що отримали роботу, 57,1 % були студенти університету, 18,9 % – комерційного інституту, 14,6 % – КПІ, 8 % – курсистки, 1,4 % – слухачки жіночого медичного інституту. Для надання допомоги дійсно нужденним бюро вимагало від прохачів роботи посвідчення міри бідності через земляцтво, до якого ті належали, або свідчення двох товаришів. Працевлаштовані через бюро та роботодавці вносили пожертвування як винагороду за послуги. Так, з 16 серпня по 31 грудня 1914 р. сума таких пожертвувань склала 44 руб. 64 коп.¹⁰⁶

Отже, матеріальне становище студентів підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. було достатньо високим. Попри подорожчання вартості житла, зростання плати за навчання, добробут студентства суттєво не погіршувався. Адже купівельна спроможність визначалася не лише розмірами заробітної платні, а й тим, яка кількість грошей залишалася на руках, щоб можна було одягнути і прохарчувати себе і свою родину. В даному випадку, про це свідчить графа видатків студентського бюджету, яка враховувала не лише витрати на житло, харчування, але й на придбання речей довготривалого користування й про запас, на непередбачувані випадки. На початку

XX ст. особливо помітною стала майнова поляризація студентства, коли з'явився прошарок середньозабезпеченої молоді, зменшилась чисельність незаможних через неможливість утримувати себе у вищій школі. Натомість держава самоухилилася від своїх безпосередніх обов'язків, обмеживши допомогу студентству виплатами казенних стипендій, звільненням від плати за навчання, наданням одноразової допомоги, різних пільг. Втім, високі вимоги до отримувачів казенних благ, а часто недостатній розмір грошових виплат, попри те, що охоплювали подеколи до половини студентства вузу, все ж не могли утримати молодь від пошуку додаткового підробітку, який часто заміняв собою власне навчальну діяльність.

Примітки:

¹ Гордон Г. К вопросу о материальном положении нашего студенчества / Г. Гордон // Вестник воспитания. – 1914. – № 7. – С. 171–183.

² Маркевич А. И. 25-летие Имп. Новороссийского университета / Маркевич А. И. – О. : Б.и., 1890. – 734 с.

³ Історія Київського університету. 1834–1959. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 632 с.; Історія Одеського університету за 100 років. 1865–1965. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 424 с.; Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1955. – 387 с.

⁴ Молчанов В. Б. Матеріальне становище населення губернських центрів Правобережної України напередодні Першої світової війни / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип. 9. – С. 165–174.

⁵ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.

⁶ Иванов А. Е. Студенческая „самопомощь” в высшей школе Российской империи. Конец XIX – начало XX века / А. Е. Иванов // Отечественная история. – 2002. – № 4. – С. 35–50; Его же. Студенчество России конца XIX – начала XX века. Социально-историческая судьба / Иванов А. Е. – М. : РОССПЭН, 1999. – 416 с.

⁷ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира в 1902 году // Университет. известия.

– 1904. – № 12. – С. 1–111; Отчет о деятельности Общества скорой помощи нуждающимся учащимся в высших учебных заведениях г. Киева. За 1913 год. – К. : Тип. А. М. Пономарева, 1914. – 47 с.

⁸ Александров Д. Студенческие квартиры в Киеве / Д. Александров // Известия Киев. коммерч. ин-та. – 1910. – Кн. VI. – С. 1–77; Шейнис Д. И. Еврейское студенчество в цифрах / Шейнис Д. И. – К. : Печатня И. Шенфельда, 1911. – 73 с.

⁹ Чеважевский В. С. Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870–1875) / В. С. Чеважевский // Рус. старина. – 1912. – № 6. – С. 555–584.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 849, оп. 1, спр. 58, арк. 1.

¹¹ ЦДАК України, ф. 849, оп. 1, спр. 58, арк. 2 зв.–3.

¹² Киевлянин. – 1880. – 10 февр. – С. 1.

¹³ ЦДАК України, ф. 849, оп. 1, спр. 58, арк. 1 зв.

¹⁴ Общий устав императорских российских университетов 1863 года // Реформы Александра II. – М., 1998. – С. 402.

¹⁵ Общий устав императорских российских университетов // Журнал Мин-ва народ. просвещ. (ЖМНП). – 1884. – № 10. – С. 55.

¹⁶ Історія Одеського університету за 100 років... – С. 30.

¹⁷ Державний архів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 567, арк. 11 зв.

¹⁸ Правила для студентов и сторонних слушателей Харьковского технологического института имп. Александра III // Известия Харьк. технолог. ин-та имп. Александра III (далі – ХТИ). – 1905. – Т. 1. – С. 65.

¹⁹ Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 45, арк. 1 зв.

²⁰ Державний архів Одеської області, ф. 62, оп. 1, спр. 2, арк. 7.

²¹ Гордон Г. Указ. соч. – С. 173.

²² Студенчество в цифрах по данным переписи 1907 года в Юрьеве. – СПб. : Тип. Мин-ва Путей Сообщ., 1909. – 148 с. – С. 37.

²³ Александров Д. Указ. соч. – С. 39, 43.

²⁴ Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, ф. 150, спр. 86, арк. 252–253.

²⁵ Шейнис Д. И. Указ. соч. – С. 11–13.

²⁶ Иванов А. Е. Студенчество России... – С. 266–269.

²⁷ Гордон Г. Указ. соч. – С. 179.

²⁸ Молчанов В. Б. Вказ. праця. – С. 169–171.

²⁹ Зарплаты и цены в Российской империи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.liveinternet.ru/users/2021656/post93586818/>

³⁰ Перепис студентів Новоросійського університету виявив 40 % опитаних, що не мали грошового бюджету, існуючи за рахунок уроків або за „стіл і квартиру”. Див.: Студенчество в цифрах... – С. 36–37.

³¹ ЦДАК України, ф. 849, оп. 1, спр. 58, арк. 2.

³² На помощь молодежи : сборник статей. – К. : Тип. С. Г. Слюсаревского, 1910. – С. 168–169.

³³ Иванов А. Е. Студенчество России... – С. 271.

³⁴ Правила стипендий, пособий и премий, существующих при Имп. Харьковском Университете. Составлены в 1908 году. – Х. : Тип. и Лит. М. Зильберберг и С.-вья, 1909. – 88 с. – С. 1.

³⁵ Правила стипендий, пособий, премий и прочих капиталов, существующих при Имп. Харьковском Университете. Составлены в 1913 году. – Х. : Тип. „Печат. дело”, 1913. – С. 1, 4.

³⁶ Полный свод законов Российской империи : в 16 т., 2 кн. – Кн. 2. – СПб. : Изд. И. И. Зубкова. – Стб. 1505, пункт 1153.

³⁷ Отчет о состоянии и деятельности Имп. Харьковского университета за 1909 год // Записки Имп. Харьк. ун-та (ЗИХУ). – 1910. – Кн. 3. – С. 140.

³⁸ Камад І. М. Державні стипендії у Харківському університеті і ХІХ – на початку ХХ ст. / І. М. Камад // Актуальні проблеми вітчизн. та всесвітньої історії. – Х., 2001. – С. 162–163.

³⁹ Маркевич А. И. Указ. соч. – С. 707.

⁴⁰ Правила стипендий... Составлены в 1908 году. – С. 9–65.

⁴¹ Положение о стипендии имени дворянина Леонарда Михайловича Янковского при Императорском Университете св. Владимира // Университет. известия. – 1898. – № 8. – С. 1–2.

⁴² Камад І. М. Вказ. праця. – С. 164.

⁴³ Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 11, арк. 55, 113–114.

⁴⁴ Там само, спр. 2, арк. 15.

⁴⁵ Правила стипендий... Составлены в 1908 году. – С. 3.

⁴⁶ Правила для студентов и сторонних слушателей Харьковского технологического института... – С. 65.

⁴⁷ Отчет о состоянии Киевского политехнического института имп. Александра II за 1902 год. – К. : Тип. С. В. Кульженка, 1903. – С. 62.

⁴⁸ Історія Одеського університету... – С. 38.

- ⁴⁹ Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1, ч. 1, спр. 3, арк. 24.
- ⁵⁰ Отчет о состоянии Харьковского технологического института в 1905 году // Известия ХТИ. – 1907. – Т. 3. – С. 27.
- ⁵¹ Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 369 (1890 р.), спр. 37, арк. 1–40.
- ⁵² Отчет о состоянии Харьковского Технологического Института за 1906 год // Известия ХТИ. – 1908. – Т. 4. – С. 40–43.
- ⁵³ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Университета св. Владимира в 1902 году... – С. 36.
- ⁵⁴ Устав Общества вспомоществования студентам Императорского университета Св. Владимира // Университет. известия. – 1881. – № 9. – С. 107.
- ⁵⁵ Устав Общества для пособия нуждающимся студентам Имп. Харьковского университета. – Х. : Тип. А. Дарре, 1897. – С. 5, 13.
- ⁵⁶ Устав Общества вспомоществования студентам Императорского университета Св. Владимира... – С. 107.
- ⁵⁷ Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 253, арк. 16–17 зв.
- ⁵⁸ Калашников Н. Очерк пятилетней деятельности Общества вспомоществования неостаточным слушателям Киевского коммерческого института / Н. Калашников // Известия Киев. коммерч. ин-та. – 1915. – Кн. XXVIII. – С. 36, 38–39.
- ⁵⁹ Иванов А. Е. Студенческая „самопомощь“... – С. 36.
- ⁶⁰ Иванов А. Е. Студенческие землячества в России (конец ХІХ – начало ХХ в.) / А. Е. Иванов // Россия и современный мир. – 2001. – № 3 (32). – С. 138–139.
- ⁶¹ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 881, арк. 35.
- ⁶² Иванов А. Е. Студенческая „самопомощь“... – С. 37.
- ⁶³ ЦДАК України, ф. 849, оп. 1, спр. 58, арк. 2.
- ⁶⁴ Калашников Н. Указ. соч. – С. 45.
- ⁶⁵ Шейнис Д. И. Указ. соч. – С. 16.
- ⁶⁶ Иванов А. Е. Еврейское студенчество в высшей школе Российской империи начала ХХ века. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования / Иванов А. Е. – М. : Новый хронограф, 2007. – С. 91–92.
- ⁶⁷ К характеристике еврейского студенчества. – К. : Тип. „Работник“, 1913. – С. 78.
- ⁶⁸ Иванов А. Е. Еврейское студенчество... – С. 96.
- ⁶⁹ Киевлянин. – 1868. – 13 апр. – С. 173.
- ⁷⁰ Чеважевский В. С. Указ. соч. – С. 562.

- ⁷¹ Быт киевских студентов // ЖМНП. – 1863. – № 4. – С. 33.
- ⁷² ЦДАК України, ф. 849, оп. 1, спр. 58, арк. 2.
- ⁷³ Чеважевский В. С. Указ. соч. – С. 562–563.
- ⁷⁴ Селиванов А. Ф. Из воспоминаний о Харьковском университете за время с 1881 г. (август) по июнь 1885 г. постороннего слушателя / А. Ф. Селиванов // Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців : у 2 т. – Х. : Сага, 2010. – Т. 2. – С. 176.
- ⁷⁵ ЦДАК України, ф. 849, оп. 1, спр. 58, арк. 2. зв.
- ⁷⁶ Студенчество в цифрах... – С. 37.
- ⁷⁷ Держархів м. Києва, ф. 309, оп. 1, спр. 52а, арк. 11.
- ⁷⁸ ЦДАК України, ф. 849, оп. 1, спр. 58, арк. 2.
- ⁷⁹ Студенчество в цифрах... – С. 37.
- ⁸⁰ Киевлянин. – 1868. – 16 апреля. – С. 176.
- ⁸¹ Киевлянин. – 1869. – 31 июля. – С. 352.
- ⁸² Русь. – 1907. – 9 дек. (26 ноября). – С. 4.
- ⁸³ На помощь молодежи... – С. 170.
- ⁸⁴ Шейнис Д. И. Указ. соч. – С. 16.
- ⁸⁵ Южный край. – 1901. – 10 окт. – С. 5.
- ⁸⁶ Отчет о деятельности Общества скорой помощи... – С. 14–15.
- ⁸⁷ Гордон Г. С. Указ. соч. – С. 179.
- ⁸⁸ Южный край. – 1916. – 5 февр. – С. 5.
- ⁸⁹ Філія Державного архіву Чернігівської області, м. Ніжин, ф. 1105, оп. 1, спр. 98, арк. 1–2.
- ⁹⁰ ІР НБУВ, ф. 267, спр. 26, арк. 4; Там само, спр. 17, арк. 18.
- ⁹¹ Иванов А. Е. Студенчество России... – С. 288.
- ⁹² Державний архів Київської області, ф. 2, оп. 45, спр. 9, арк. 53 зв.
- ⁹³ Микулин А. Краткий обзор деятельности Общества вспомоществования нуждающимся студентам Киевского Политехнического Института Императора Александра II. За первое десятилетие 1903–1912 г. / А. Микулин // Справочник-путеводитель по Киеву и его окрестностям. – К., 1914. – С. 133.
- ⁹⁴ Бюро частного студенческого труда при Императорском Харьковском университете. Первый год деятельности // ЗИХУ. – 1901. – Кн. 4. – С. 37–41.
- ⁹⁵ Державний архів Харківської області, ф. 957, оп. 1, спр. 1, арк. 7 зв., 13, 26–26 зв., 35.
- ⁹⁶ Там само, ф. 3, оп. 287, спр 3570, арк. 4 зв.

⁹⁷ Там само, ф. 957, оп. 1, спр. 2, арк. 16, 17.

⁹⁸ Там само, спр. 1, арк. 33–33 зв.

⁹⁹ Там само, спр. 2, арк. 15, 15 зв., 17.

¹⁰⁰ Там само, арк. 21 зв.

¹⁰¹ Gaudeamus : студенч. сборник. – Х., 1914. – С. 5; Gaudeamus : студенч. сборник. – Х., 1916. – С. 25–26.

¹⁰² Иванов А. Е. Студенчество России... . – С. 290–291.

¹⁰³ Держархів м. Києва, ф. 18, оп. 1, спр. 308, арк. 70.

¹⁰⁴ Там само, ф. 308, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

¹⁰⁵ Там само, спр. 10, арк. 3–3 зв.

¹⁰⁶ Там само, арк. 6–6 зв.; спр. 11, арк. 1–1зв.

Maryna Krugliak

**Financial condition of the students of Under-Russian Ukraine
(2nd half of 19th – the beginning of 20th cc.).**

In the article the financial condition of the students of Under-Russian Ukraine of 2nd half of 19th – the beginning of 20th cc. is characterized, the rate of the ordinary budget of the student and its sources are shown. The role of the earnings as the budget's source is stressed; their types and difficulties to find them are pointed out. The place of the state, society and students' mutual aid establishments for the improving the financial condition of the students is analyzed.

Key words: *students, budget, earnings, scholarship, company for help, labour bureau.*

Надійшла до редколегії 01.11.2011 р.